Л. М. Кривобородько

РОЛЬОВА ВЗАЄМОДІЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ: ПРОГРАМА ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Програмою емпіричного дослідження передбачено визначити структуру рольової взаємодії в учнівському колективі старшокласників, статус кожного з них та характеристики їхньої особистісної ідентичності, обумовленість її формування особливостями рольової взаємодії. Сформульовано основну гіпотезу дослідження, яка полягає в тому, що особливості побудови рольової взаємодії в малій групі, до якої належить особа, визначають рівні сформованості та характеристики її особистісної ідентичності: суб'єктності особистості, усвідомленості Я-образу, інтеграції Я-концепції в часі, цілісності та структурованості Я-концепції за когнітивними, емоційними та поведінковими складовими. Розроблено загальну модель впливу рольової взаємодії старшокласника на формування його особистісної ідентичності, а також часткові моделі, які деталізують особливості взаємодії групових очікувань та індивідуальної рольової Я-концепції в процесі формування ідентичності: від дифузної – до "мораторію" на самовизначення або формування запозиченої ідентичності, а від цих станів – до сформованої ідентичності. Ці типові стани ідентичності юнацького віку за Дж. Марсіа розглянуто як етапи її формування в онтогенезі. Висунуто декілька додаткових гіпотез дослідження: про існування зв'язку між соціометричним статусом учня в шкільному класі, який формується на основі рольової взаємодії, та рівнем сформованості особистісної ідентичності; про вплив змісту ролей, які виконує учень (позитивних, негативних, домінуючих, залежних, соціальних або міжособових, формальних або життєвих), на особливості сформованості особистісної ідентичності; про спроможність учня чинити спротив тиску учнівської групи в процесі рольової взаємодії, узгоджувати власні рольові домагання з груповими очікуваннями як провідними чинниками становлення його зрілої особистісної ідентичності.

Ключові слова: роль, рольова взаємодія, рання юність, мала група, особистісна ідентичність старшокласника.

Постановка проблеми. У процесі соціальної взаємодії індивід неминуче вступає у рольову взаємодію з іншими людьми, які виконують певні ролі, сам впливає на їхню рольову поведінку і зазнає впливу з боку партнерів по спілкуванню та їхніх ролей. Такий взаємовплив компонентів взаємодії спричинює розвиток особистості, формування її ідентичності, коли людина здатна дати чіткі відповіді на питання: "Хто я? Яка моя роль у групі? Яка моя життєва роль?"

Саме в період ранньої юності складаються всі передумови для досягнення людиною особистісної ідентичності: відбувається перехід

від образного до абстрактного мислення, що дає змогу узагальнити й оцінити власний життєвий досвід, сформувати адекватний образ Я; виникає потреба самовизначитись, усвідомити своє місце в суспільстві, зрозуміти себе [14]. У цей час юнаки та юнки вже усвідомлюють свою самототожність ("Я – це Я") і можуть виділити в самосвідомості зміст власної ідентичності.

Рольова взаємодія одночасно з особистісною ідентичністю формує й конкретні моделі рольової поведінки, на основі яких створюються "життєві сценарії" (Е. Берн, К. Штайнер), що розгортаються протягом життя людини та зумовлюють її життєву успішність або неуспішність [1; 23]. Так, одного разу інтроектоване у свідомість людини в процесі взаємодії рольове її визначення як "невдахи" або ж, навпаки, як "героя", "переможця" може надовго залишатися в пам'яті особистості та актуалізуватися в критичних ситуаціях, підсвідомо детермінуючи певні моделі її поведінки. Якщо таке визначення було надане референтним оточенням та прозвучало в критичний для становлення особистості момент, значущий для формування її ідентичності віковий період – у юності, то такі рольові ідентифікації стають чинниками особистісного розвитку. Отже, юнацький вік, особливо ранній (старший шкільний), вкрай важливий у процесі формування особистісної ідентичності людини. Знаючи особливості побудови рольової взаємодії в малій групі (до якої віднесемо й шкільний клас), ми зможемо створити такі соціально-психологічні умови, які б сприяли формуванню особистості як суб'єкта взаємодії, суб'єкта власного розвитку та загалом життя, тобто людини зі сформованою особистісною ідентичністю.

Аналіз останніх досліджень та публікацій і виокремлення невирішених частин загальної проблеми. Питанням психологічної природи особистісної ідентичності присвячено низку праць зарубіжних психологів (Г. Брекуелл, І. Гофман, Дж. Мід, Х. Теджфел, Дж. Тернер, А. Фройд, М. Яромовіц та ін.), які розглядають її як конструкт, що забезпечує цілісність, тотожність власної особистості в соціумі [7; 15; 22]. Один із перших дослідників ідентичності Е. Еріксон зазначав, що вона досягає цілісності та кульмінації в розвитку в пубертатний період, проте й надалі ідентичність змінюється, набуває нових вимірів [24]. У вітчизняній психології уявлення про особистісну ідентичність розвивались у контексті досліджень самосвідомості і самоставлення, самовизначення та соціалізації особистості (В. Л. Зливков, О. Г. Злобіна та ін.) [5; 6; 8; 16].

У сучасних дослідженнях ідентичність особистості пов'язується з її здатністю контролювати процес взаємодії в соціумі: зберігати дистанцію щодо чужих меж особистості, відстоювати власні, діяти як суб'єкт ролей (Л. Г. Чорна [19]). Дослідники визначають моральні та соціальні практики як чинники формування особистісної ідентичності

(H. Lindemann), що підтримують її в людині у певних, прийнятних для суспільства, межах. Тобто люди впливають одне на одного, конструюючи, коригуючи та підтримуючи особистісну ідентичність одне одного [26]. Загалом ідентичність є здатністю особи до внутрішнього узгодження емоційних і когнітивних станів та до взаємодії в соціальних ситуаціях; вона також пов'язана з відчуттям внутрішньої неперервності в часі [28]. Задоволення особистих мотивів обумовлює сприйняття людиною подій життя як більш узгоджених, а це впливає на становлення її ідентичності та набуття особистого життєвого досвіду [25]. Отже, ідентичність забезпечує тотожність, відчуття внутрішньої неперервності в часі, узгодженість емоційних і когнітивних станів людини; ідентичність формується в процесі взаємодії і сама є джерелом суб'єктності особистості в соціальній взаємодії.

Варто розрізняти особистісну ідентичність та ідентичність особистості. Остання є більш широким поняттям, що охоплює набір індивідуальних характеристик, які відрізняються певною постійністю і дають змогу відрізняти одну людину від іншої [20]. Особистісна ідентичність акцентує увагу на суб'єктності особи, усвідомленні нею самої себе як відповідальної за власні вчинки, здатною в процесі взаємодії брати на себе ролі, які передбачають виконання обов'язків перед групою та водночас не суперечать її цінностям.

Багато хто з дослідників, зокрема Дж. Мід, Г. Блумер, М. Кун, Е. Берн, Я. Л. Морено, Т. Шибутані, присвятили свої праці вивченню рольового репертуару особистості, її рольової поведінки, рольових конфліктів, рольової ідентичності [9; 15; 21]. Однак тематика цих досліджень лише дотична до проблеми рольової взаємодії і не розкриває достатньою мірою її психологічну природу. Власне, проблемі рольової взаємодії дослідники приділяють наразі чималу увагу, і тут попереду українські психологи, які здійснюють актуальні наукові розвідки. Так, П. П. Горностай виокремив структуру рольової взаємодії, яка охоплює рольову Я-концепцію, рольову поведінку та рольові очікування від соціального оточення [4]. Як процес узгодження індивідуальних домагань і групових очікувань у малій групі розглядає рольову взаємодію Л. Г. Чорна; вона виокремлює різні типи взаємодії: коли член групи некритично інтеріоризує групові очікування, коли ігнорує їх або ж коли створює власну рольову концепцію з урахуванням групових очікувань [20].

Незважаючи на велику кількість наукових праць, які розкривають проблему особистісної ідентичності та низку дотичних питань, пов'язаних з рольовою взаємодією, ці два психологічні феномени не були пов'язані між собою емпіричним шляхом. Досі не було створено програми дослідження зумовленості формування особливостей ідентичності рольовою взаємодією в малій групі, не було розкрито значення рольової

взаємодії у визначальний для формування особистісної ідентичності людини віковий період – старший шкільний вік.

Мета статті: обґрунтувати програму емпіричного дослідження рольової взаємодії як чинника формування особистісної ідентичності старшокласника.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретична модель дослідження рольової взаємодії як чинника формування особистісної ідентичності базується на розумінні:

– структури рольової взаємодії особистості (П. П. Горностай) як такої, що охоплює групові рольові очікування, рольову Я-концепцію члена групи та власне рольову поведінку [4];

– статусів особистісної ідентичності (Дж. Марсіа), що відображають етапи розвитку Я-концепції особистості, тобто її динаміку [27];

– конструктів Я-концепції особистості (когнітивного, емоційного та поведінкового) (Р. Бернс), які доповнюють динаміку формування ідентичності за Дж. Марсіа розкриттям її структури [2].

Основна гіпотеза дослідження полягає в тому, що особливості побудови членом малої групи рольової взаємодії визначають специфіку формування його особистісної ідентичності. Інтеріоризовані членом групи очікування щодо своєї персони з боку інших впливають на формування специфіки його рольового Я-образу (сутність його ролі), на рольові переживання щодо свого рольового статусу в групі і рольові домагання (високі або низькі; завищені або занижені; лідера чи того, хто йде за лідером, тощо). Рольовий образ, рольові переживання та домагання утворюють рольову Я-концепцію [4].

Зазначимо, що, по суті, рольова Я-концепція за структурою збігається з Я-концепцією особистості за Р. Бернсом. Когнітивний компонент загальної Я-концепції особистості конгруентний рольовому Я-образу. Емоційний компонент Я-концепції (ставлення до свого образу Я) охоплює рольові переживання, а потенційна поведінкова реакція корелює з рольовою поведінкою. Однак рольова Я-концепція є компонентом, а точніше – рольовим виміром Я-концепції особистості. Складно визначити нерольові виміри Я-концепції особистості, оскільки соціально-психологічна роль може характеризувати будь-яку сферу життєдіяльності людини. Оскільки роль формується лише у взаємодії, то до нерольових структур Я-концепції віднесемо властивості індивіда та суб'єкта психічного розвитку, хоча й "нерольова природа" останніх є досить умовною, адже поза соціальною взаємодією особистість та її структури не формуються.

Рольова Я-концепція порівняно з Я-концепцією особистості більшою мірою містить соціальні, групові психічні змісти, бо вбирає в себе вимоги, норми, очікування, міфи, традиції, ритуали найближчого соціального оточення. Тобто вона більшою мірою залежить від інших

членів групи; вона, так би мовити, обмежена певними рольовими ситуаціями в групі. Я-концепція особистості більшою мірою усвідомлена та охоплює індивідуалізовані змісти психічної діяльності: смисли, ставлення, мрії, фантазії, творчі ідеї тощо. Зріла особистість характеризується активністю, яка виходить за межі вимог ситуації та рольових приписів. Отже, рольову Я-концепцію визначатимемо насамперед за якісними показниками: специфікою ролей, які людина приписує собі; валентністю емоцій щодо виконуваних ролей та рольовими домаганнями, що вказує на узгодження або розбіжності змісту реальних і бажаних ролей.

У контексті нашого дослідження важливо співвіднести поняття Я-концепції та ідентичності особистості. Так, Я-концепція, на думку дослідників, відображає актуальний стан розвитку особистості, а ідентичність пов'язана з усвідомленням особистістю спадкоємності її розвитку, ідентифікацією свого Я в минулому, самовизначенням у теперішньому та пов'язаністю цих процесів із майбутнім, тобто людина інтегрує свої Я-концепції в різні періоди свого розвитку [2; 7].

Вважаємо, що статуси особистісної ідентичності, описані Дж. Марсіа, відображають поступовість розвитку Я-концепції особистості [27]. Так, дифузна ("розмита") ідентичність, коли людина погано усвідомлює свою цілісність і відокремленість від інших ("де починається моє Я, а де закінчується Я іншого – невідомо"), коли їй здається, що кожного разу вона інша, характеризує початкові етапи формування її ідентичності. Але процеси ідентифікації власного Я почалися ("Я – це Я, і Я – це не Інший"), і настає інший етап становлення ідентичності – "проби ролей" та "мораторію" на самовизначення. Якщо цей етап приміряння на себе соціальних "масок", експериментування з різними моделями поведінки закінчується тим, що людина виходить з-під влади чужих Я, впливів інших і відчуває власну індивідуальність, то формується власне ідентичність (етап сформованої ідентичності). Якщо ж тиск з боку інших сильний, якщо особистість не в змозі зберігати дистанцію у взаємодії з іншими, приймає ролі, які примушують її грати інші, то таку ідентичність, за Дж. Марсіа, визначають як запозичену, зумовлену (етап передчасної ідентичності).

Відповідно до цих етапів формування ідентичності особистості ми спроектували окремі теоретичні моделі для кожного з чотирьох типових варіантів її формування за Дж. Марсіа (надалі – статусів ідентичності) в юнацькому віці і зазначені напрями впливу компонентів структури рольової взаємодії на них. У випадку статусу "дифузної" ідентичності старшокласника вона визначається впливом не ідентифікованих ним рольових очікувань щодо своєї персони з боку інших, тобто він погано усвідомлює, чого саме від нього очікують інші, не розрізняє, не диференціює ці очікування ("хто і чого від мене хоче – незрозуміло"); він хаотично перебирає та змінює ролі, а рольові

очікування набувають ситуативно інтеріоризованого формату. В учня ще не сформувався рольовий Я-образ, тому що він ще не пізнав себе і не визначився щодо змісту свого Я-образу; у нього нечіткі, переважно низькі рольові домагання, оскільки старшокласник ще напевно не знає, чого саме він хоче; суперечливі амбівалентні, переважно негативні, переживання, особливо тоді, коли період невизначеної ідентичності затягнувся. Соціально-психологічний статус у класі такого учня буде низьким, а ролі, які він виконуватиме, не матимуть авторитету в учнівській групі. Учень не буде відчувати значного соціального тиску з боку оточення щодо виконання ним тих чи інших ролей, але й прав у групі він теж матиме менше (а обов'язків порівняно з високостатусними учнями – більше).

Якщо в старшокласника зумовлена ідентичність, вона зазнає впливу: очікувань з боку значущих та авторитетних учасників рольової взаємодії (батьків, учителів), інтроектованих ними у свідомість підлітка, а значить, чужих для нього; загалом соціальних очікувань щодо ролі, яка некритично засвоєна учнем; запозиченого уявлення про свій рольовий Я-образ, тому що підліток ще не пізнав достатньо себе і не має свого справжнього Я-образу. В учня високі рольові домагання, що пов'язано із запозиченою, але значущою для нього роллю. У випадку нав'язаної йому з боку соціального оточення негативної, на його думку, ролі домагань може не бути взагалі, рольові переживання – позитивні або негативні залежно від прийнятої ролі. Такий учень буде негнучкою, ригідною та пасивною особистістю з переважно невисоким статусом у шкільному класі, не виявлятиме суб'єктності в процесах взаємодії. Він буде зазнавати значного групового тиску з боку інших учнів, а його права та обов'язки будуть залежати виключно від розуміння референтним оточенням прийнятої ним ролі.

Якщо в учня статус ідентичності "мораторій" або "проба ролей", його особистість зазнає впливу очікувань з боку учасників взаємодії, які є для нього рольовими партнерами, а не просто старшими авторитетними особами. Ідентичність також визначається високими рольовими домаганнями, що пов'язані з ролями, з якими юнак себе ідентифікує, або ж із відсутністю рольових домагань за ролями, які учень ситуативно спробував виконувати, а потім відкинув. Групові очікування не сприймаються старшокласником як тиск на себе, а якщо він є, то підліток у змозі його витримати та відстояти своє Я. Тобто у випадку "проби ролей" особа піддається впливу рольових очікувань з боку інших, але "фільтрує" (на юнацькому сленгу) цей вплив, відкидає ті ролі, які не приймаються нею. "Мораторій" на самовизначення – це припинення на деякий час процесу самовизначення власного рольового Я-образу: учень щось про себе вже знає і визнає це (визнає деякі ролі за собою, а деякі відкидає), але він ще не готовий чітко окреслити свій Я-образ. Такий учень є

активною особистістю, його суб'єктність формується в процесі взаємодії, його статус у шкільному класі залежить від престижності ролей, з якими він себе ідентифікує. Він показує своє Я, самовиражається, бунтує проти соціального тиску. Через це його рольова ідентифікація та завершення процесу формування особистісної ідентичності на певний час відкладаються.

У випадку зрілої, сформованої ідентичності вона визначається: усвідомленими особою рольовими очікуваннями; сформованою рольовою Я-концепцією; адекватними рольовими домаганнями, оскільки учень знає свої можливості, індивідуальні здібності та співвідносить їх із завданнями групи; позитивними рольовими переживаннями. Тобто учень чітко знає, чого саме від нього очікують інші (на які саме його ролі розраховують інші), усвідомлює групові очікування, індивідуалізує їх, впливає на формування групових очікувань щодо нього. Він має зрілий Я-образ, чітко визначив свій рольовий репертуар, отримує задоволення від свого перебування в шкільному класі та своєї взаємодії з однокласниками. Підліток є рівноправним учасником процесу рольової взаємодії. Він – активна особистість, йому притаманна суб'єктність, його права та обов'язки є усвідомленими; він має високий статус у шкільному колективі та займатиме здебільшого престижні ролі в учнівській групі.

Поступовість формування особистісної ідентичності в процесі вікового та соціального розвитку особи можна уявити як перехід від статусів несформованої, дифузної ідентичності до запозиченої ідентичності або мораторію самовизначення, а від них – до сформованої, зрілої ідентичності (рис.).

Рис. Послідовність етапів формування особистісної ідентичності

Існує ймовірність варіанта особистісного розвитку, коли людина відразу від дифузної ідентичності переходить до сформованої, але, на нашу думку, така ймовірність існує лише теоретично (на рисунку таку ймовірність позначено пунктиром), бо самостійна "проба ролей" або їх запозичення від інших описують не лише етапи становлення особистісної ідентичності, а й є механізмами її формування. Запозичена ідентичність через кризи розвитку особистості з часом може перетворитися на зрілу, а можливо, так і залишиться запозиченою (на рисунку також

позначено пунктиром). Зауважимо, що кризи особистісного розвитку характерні здебільшого для "мораторію" самоідентифікації. Отже, "проба ролей" є провідним соціально-психологічним механізмом формування особистісної ідентичності.

Згідно з теоретичною моделлю нашого дослідження розроблено програму емпіричного дослідження, яка передбачає визначення теперішнього статусу та характеристик особистісної ідентичності старшокласників, структури рольової взаємодії в учнівському колективі, до якого належить учень, обумовленості формування особистісної ідентичності старшокласників особливостями рольової взаємодії. Щоб досягти поставленої мети дослідження, ми застосуємо такі методи емпіричного дослідження, як бесіда, спостереження, опитування, тестування, напівструктуроване інтерв'ю. Ми виокремили також показники, які дадуть змогу встановити в ході дослідження зв'язки між компонентами моделі: між статусами та характеристиками особистісної ідентичності, з одного боку, і складовими та характеристиками рольової взаємодії – з другого. Критеріями виокремлення показників будуть: цілісність, етапність та неперервність розвитку в часі, інтегрованість особистісної ідентичності, структурованість характеристик Я-концепції особистості за когнітивними, емоційними та поведінковими складовими, комплексний характер вияву компонентів рольової взаємодії. На етапи формування особистісної ідентичності та її зрілість вказуватимуть показники її статусів, для виявлення яких буде застосовано методику Л. Б. Шнейдер [22]. Про неперервність розвитку особистісної ідентичності свідчитиме показник рівня інтеграції Я-концепції в часі, відтак буде використано шкалу орієнтації в часі методики САМОАЛ [18]. Цілісність та інтегрованість особистості в її ідентичності базується на рівні її усвідомленості та саморегуляції поведінки, показники яких визначатимуться методикою вивчення індивідуальної міри рівня рефлексивності А. В. Карпова та частково тестом "Хто я?" М. А. Куна, Т. Мак-Партланда (адаптація Т. В. Румянцевої) [17]. Для визначення когнітивних характеристик Я-концепції (Я-образу), рівня їх диференційованості, а також переважання або збалансованості в когнітивному конструкті Я характеристик соціальної або індивідуальної ідентичностей, що опосередковано буде свідчити про наявність у респондента суб'єктності, особистісної зрілості, використовуватимуться якісні і кількісні показники самовизначення за методикою "Хто я?" М. А. Куна, Т. Мак-Партланда. Емоційні компоненти Я-концепції визначатимуться показниками особливостей самоставлення та переважанням позитивної або негативної ідентичностей у структурі особистості, для чого буде використано методику С. Р. Пантілєєва [13] та частково тест "Хто Я?" [17].

До підструктурних елементів у складі поведінкового компонента, тобто потенційної поведінкової реакції, що виникає в результаті непе-

рервної взаємодії перших двох компонентів – Я-образу та емоційно-оцінного компонента, належать саморегуляція та самоконтроль. Цей компонент Я-концепції особистості визначатиметься за допомогою методик "Стиль саморегуляції поведінки" В. І. Моросанової, "Соціальний самоконтроль" Г. С. Нікіфорова, В. К. Васильєва, С. В. Фірсова, "Когнітивна орієнтація" Дж. Роттера [10; 12; 18].

Дослідження рольової взаємодії базуватиметься на комплексі показників: кількісних та якісних індивідуальних показниках Я-образу, рольових домагань і переживань особи, узагальнених показниках групових очікувань та низці показників, які опосередковано вказують на власне рольову поведінку члена малої групи. Когнітивні та емоційні компоненти рольової Я-концепції особистості, а також групові очікування визначатимуться за допомогою методики О. С. Голентовської [3] в нашій авторській модифікації. Для дослідження групових рольових очікувань також буде використано авторську анкету рольового наповнення взаємодії в шкільному класі. Для відображення специфіки групових очікувань в індивідуальній свідомості окремого члена групи використаємо показник аутосоціометричного статусу. Показники рольової глибини та рольової гнучкості за Методикою рольової компетентності особистості П. П. Горностая [4] характеризуватимуть поведінку члена групи, а показник соціометричного статусу опосередковано свідчитиме про результат взаємодії індивідуальної Я-концепції окремого члена групи з груповими очікуваннями, що відображається в поведінці людини. Важливі для дослідження показники ставлення до власних ролей, орієнтацій на ролі інших, специфічні ефекти рольової взаємодії, які можна метафорично визначити як здатність члена витримувати тиск групи в процесі рольової взаємодії та відстоювати власні межі особистості, досліджуватимуться за допомогою проективних графічних малюнків та опитувальника С. К. Нартової-Бочавер "Суверенність психологічного простору" [11].

Передбачаємо, що різні статуси особистісної ідентичності старшокласників вирізнятимуться різними її структурними компонентами, характеристиками й показниками, зафіксованими в процесі емпіричного дослідження: рефлексивністю, інтегрованістю, диференційованістю, когнітивними або емоційними компонентами тощо. Ці особливості особистісної ідентичності визначатимуться специфікою рольової взаємодії. Певні компоненти рольової взаємодії (групові очікування або індивідуальні домагання, когнітивні, емоційні або поведінкові) відіграватимуть більш значущу роль у детермінації процесу формування особистісної ідентичності, ніж інші. Можливо також, що для характеристики певних статусів ідентичності ключову роль відіграватиме рівень соціометричного статусу як результат взаємодії індивідуальних і групових компонентів рольової поведінки. Аналізуючи зв'язок особливостей

рольової взаємодії з особистісною ідентичністю, увагу зосередимо насамперед на аналізі змісту ролей, які виконує учень (позитивних, негативних, домінуючих, залежних, соціальних або міжособових, формальних або життєвих), орієнтацій на ролі інших, ставлення до власних ролей, спроможності учня чинити спротив тиску групи в процесі рольової взаємодії та відстоювати власні межі особистості.

Щоб визначити, як особливості рольової взаємодії впливають на особистісну ідентичність, застосуємо регресійний множинний аналіз, який покаже значущість та вектор цього впливу. Для верифікації віднайдених нами закономірностей впливу незалежної змінної дослідження на залежну, тобто особливостей впливу рольової взаємодії на процес формування особистісної ідентичності, вдамося до формувального експерименту, який дасть змогу довести можливість такого впливу та розкрити соціально-психологічну природу чинників формування зрілої, сформованої ідентичності старшокласників.

Цільовою групою емпіричного дослідження має стати вибірка учнів 9–11-х класів віком від 15 до 17 років.

Висновки. Теоретична модель рольової взаємодії як чинника формування особистісної ідентичності, на основі якої створено програму емпіричного дослідження зазначеної феноменології, базується на таких концептуальних засадах:

1. Структурні та динамічні характеристики особистісної ідентичності, яка інтенсивно формується в юнацькому віці, визначаються особливостями рольової взаємодії особи в цей період у малій групі.

2. Інтеріоризовані членом групи очікування щодо своєї персони з боку інших впливають на формування специфіки його рольового Я-образу, рольові переживання щодо свого рольового статусу в групі та рольові домагання (високі або низькі; завищені або занижені; лідера чи того, хто йде за ним, тощо).

3. Особистість зі зрілою Я-концепцією виходить за межі рольових очікувань і ситуативних обмежень, вона активна у взаємодії та узгоджує власні індивідуальні домагання з груповими очікуваннями. Усвідомлення особистістю етапів розвитку власного Я відображається в її особистісній ідентичності; ці етапи охоплюють процеси "приміряння" соціальних ролей, пошук індивідуальних, "проби ролей". Тобто формування особистісної ідентичності онтогенетично неможливе без рольових самоідентифікацій, рольових проекцій, узгодження рольових домагань та очікувань.

Спираючись на теоретичну модель впливу рольової взаємодії на становлення особистісної ідентичності, ми виокремили показники, які використаємо в дослідженні для встановлення зв'язків між компонентами моделі: між статусами й характеристиками особистісної ідентичності, з одного боку, і складовими та характеристиками рольової

взаємодії – з другого. До критеріїв виокремлення показників ми віднесли: цілісність, етапність та неперервність розвитку в часі, інтегрованість особистісної ідентичності, структурованість характеристик Я-концепції особистості за когнітивними, емоційними та поведінковими складовими, комплексний характер вияву компонентів рольової взаємодії. З огляду на ці критерії вважаємо за доцільне використати в емпіричному дослідженні низку показників. Виокремлення емпіричних корелятів структури рольової взаємодії в малій групі (зміст ролей, специфіка орієнтації на ролі референтних осіб, рольові домагання членів групи та їхнє ставлення до виконуваних ролей тощо), які є безпосередніми чинниками формування особистісної ідентичності людини, змістовно наповнять і деталізують теоретичну модель дослідження.

Перспективи дослідження. Реалізація програми емпіричного дослідження дасть можливість верифікувати низку гіпотетичних припущень щодо індивідуальних та групових компонентів рольової взаємодії в малій групі як чинників формування особистісної ідентичності та становлення ідентичності. Результати дослідження можуть бути використані для психологічного забезпечення формування досягнутої (зрілої) особистісної ідентичності старшокласника та підвищення його авторитету в шкільному колективі.

Література

1. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / Эрик Берн. – Санкт-Петербург : Лениздат, 1992. – 400 с.
2. *Бернс Р.* Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. – Москва : Прогресс, 1986. – 422 с.
3. *Голентовська О. С.* Ціннісно-рольова регуляція особистісної успішності у командній діяльності : дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / О. С. Голентовська ; Ін-т соц. та політ. психології. – Київ, 2017. – 323 с.
4. *Горностай П. П.* Личность и роль: Ролевой поход в социальной психологии личности : монография / П. П. Горностай. – Киев : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
5. *Злобіна О. Г.* Ідентичність особистості та її зміни / О. Г. Злобіна, М. О. Шульга // Мистецтво життєтворчості особистості : наук.-метод. посіб. : у 2 ч. / ред. В. М. Доній, Г. М. Несен та ін. – Київ, 1997. – Ч.1: Теорія і технологія життєтворчості. – С. 169–205.
6. *Іванків І. І.* Ідентичність у соціально-психологічних проекціях / І. І. Іванків // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – 2014. – Вип. 19. – Ч. 1. – С. 46–53.
7. Идентичность: Хрестоматия / сост. Л. Б. Шнейдер. – Москва : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та ; Воронеж : Модэк, 2008. – 272 с.
8. *Лазаренко О. В.* Набуття старшокласниками зрілої ідентичності як необхідна умова психологічного здоров’я / О. В. Лазаренко // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації. – 2011. – № 2. – С. 81–92.

9. *Морено Я. Л.* Социометрия: Экспериментальный метод и наука об обществе / Я. Л. Морено ; пер. с англ. А. Боковикова, под. научн. ред. Р. А. Золотовицкого. – Москва : Академ. Проект, 2001. – 384 с.
10. *Моросанова В. И.* Новая версия опросника: Стиль саморегуляции поведения / В. И. Моросанова, Н. Г. Кондратюк // Вопросы психологии. – 2011. – №1. – С. 137–145.
11. *Нартова-Бочавер С. К.* Опросник "Суверенность психологического пространства" – новый метод диагностики личности / С. К. Нартова-Бочавер // Психологический журнал. – 2004. – № 5. – С. 77–89.
12. *Никифоров Г. С.* Самоконтроль человека / Г. С. Никифоров. – Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1989. – 192 с.
13. *Пантилеев С. Р.* Методика исследования самоотношения / С. Р. Пантилеев // Психодиагностическая серия. – 1993. – № 7. – С. 32–41.
14. *Ремшмидт Х.* Подростковый и юношеский возраст. Проблемы становления личности / Х. Ремшмидт ; [пер. с нем. Г. И. Лойдиной под ред. Т. А. Гудковой]. – Москва : Мир, 1994. – 319 с.
15. Современная зарубежная социальная психология. Тексты / под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. – Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 256 с.
16. Становлення ідентичності фахівця : монографія / Г. О. Балл, В. Л. Зливков, Н. Б. Кирпач, С. О. Копилов, Л. О. Курганська, С. О. Лукомська, Л. М. Михайлюк, Т. Д. Морозовська, Н. Н. Хомутиннікова, О. В. Федан ; за ред. В. Л. Зливкова. – Київ – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – 131 с.
17. Тест "Кто Я?" (М. Кун, Т. Макпартленд; модификация Т. В. Румянцевой) [Электронный ресурс] / Румянцева Т. В. // Психологическое консультирование: диагностика отношений в паре. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 82–103. – Режим доступа : http: //vsetesti.ru.
18. *Фетискин Н. П.* Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. – Москва : Изд-во Ин-та Психотерапии, 2005. – 490 с.
19. *Чорна Л. Г.* Рольова ідентичність старшокласників : посібник / Л. Г. Чорна ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Київ : Міленіум, 2014. – 128 с.
20. *Чорна Л. Г.* Соціометричний статус та рольова взаємодія членів малої групи [Електронний ресурс] / Л. Г. Чорна // Особистість в умовах кризових викликів сучасності : матеріали методол. семінару НАПН України (24 берез. 2016 р.) / за ред. С. Д. Максименка. – Київ, 2016. – С. 619–629. – Режим доступу : http://lib.iitta.gov.ua/704987/.
21. *Шибутани Т.* Социальная психология / Т. Шибутани ; пер. с англ. В. Б. Ольшанского. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 538 с.
22. *Шнейдер Л. Б.* Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики / Л. Б. Шнейдер. – Москва : Моск. психол.-соц. ин-т, 2007. – 268 с.
23. *Штайнер К.* Сценарии жизни людей. Школа Ерика Берна : пер. с англ. / К. Штайнер. – Санкт-Петербург : Питер, 2003. – 411 с.
24. *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис : пер. з англ. / Э. Эриксон ; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – Москва : Прогресс, 1996. – 344 с.

25. *Demblon J.* Contribution of past and future self-defining event networks to personal identity / Demblon J., D'Argembeau A. // Journal Memory. – Belgium, 2017. – Vol. 25. – P. 656–665.
26. *Lindemann H.* Holding and letting go: the social practice of personal identities / H. Lindemann. – New York : Oxford University Press, 2014. – 217 p.
27. *Marcia J. E.* Identity in adolescence / Marcia J. E., Adelson J. // Handbook of adolescent psychology. – New York : John Wiley, 1980. – 485 p.
28. Ricoeur P. Oneself as another / P. Ricoeur // The University of Chicago Press. – 1992. – Vol. 4. – P. 176–189.

References

1. Berne, E. (1964). *Igry, v kotoryye igrayut lyudi. Psikhologiya chelovecheskikh vzaimootnosheniy* [Games People Play: The Psychology of Human Relationships]. St. Petersburg: Lenizdat Publ. (rus).
2. Burns, R. (1982). *Razvitiye Ya-konteptsii i vospitaniye* [Self-concept development and education]. Moscow: Progress Publ. (rus).
3. Golentovska, O. S. (2017). *Tsinnisno-rolova rehuliatsiia osobystisnoi uspishnosti u komandnii diialnosti* [Psychology of role self-realization of personality]. Ph. D. Thesis, Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences, Kyiv, Ukraine (ukr).
4. Gornostay, P. P. (2007). *Lichnost i rol: Rolevoy podkhod v sotsialnoy psikhologii lichnosti* [Personality and role: Role approach to social psychology personality]. Kyiv: Interpress LTD Publ. (rus).
5. Zlobina, O. H., & Shulha, M. O. (1997). Identychnist osobystosti ta yii zminy [Identity of personality and its changes]. *Mystetstvo zhyttietvorchosti osobystosti. Teoriia i tekhnolohiia zhyttietvorchosti* [The art of life-creativity of the person. [The theory and technology of life-creativity]. Kyiv, pp. 169–205 (ukr).
6. Ivankiv, I. I. (2014). Identichnist u sotsialno-psykholohichnykh proektsiiakh [Identity in social and psychological projection]. In L. D. Zahray (Eds.), *Zbirnyk naukovykh prats: filosofiia, sotsiolohiia, psykholohiia* [Collected Works: philosophy, sociology, psychology], 19, 46–53 (ukr).
7. Shneyder, L. B. (2008). *Identichnost: Khrestomatiya* [Identity: Reader]. Moscow, Voronezh: Modek Publ. (rus).
8. Lazarenko, V. A. (2011). Nabuttia starshoklasnykamy zriloi identychnosti yak neobkhidna umova psykholohichnoho zdorovia [Acquiring high school students mature identity as a prerequisite for mental health]. *Osvita rehionu: politolohiia, psykholohiia, komunikatsii* [Education region. Political science, psychology, social communication], 2, 81–92 (ukr).
9. Moreno, J. L. (1951). *Sotsiometriia: Eksperimentalnyy metod i nauka ob obshchestve* [Sociometry, experimental method and the science of society: an approach to a new political orientation]. Moscow: Academicheskiy proekt Publ. (rus).
10. Morosanova, V. I., Kondratyuk, N. G. (2011). Novaya versiya oprosnika: Stil samoregulyatsii povedeniya [New version of the questionnaire: Style of self-regulation of behavior]. *Voprosy psikhologii* [Questions of Psychology], 1, 37–145 (rus).
11. Nartova-Bochaver, S. K. (2004). Oprosnik: Suverennost psikhologicheskogo prostranstva – novyy metod diagnostiki lichnosti [Questionnaire: Sovereignty

of the psychological space – a new method of personality diagnosis]. *Psikhologicheskiy zhurnal* [Psychological Journal], 5, 77–89 (rus).
12. Nikiforov, G. S. (1989). *Samokontrol cheloveka* [Self-control of a person]. Leningrad (rus).
13. Pantileyev, S. R. (1993). Metodika issledovaniya samootnosheniya [Methodology of study of self-relation]. *Psikhodiagnosticheskaya seriya* [Psychodiagnostic series], 7, 32–41 (rus).
14. Remshmitd, H. (1994). *Podrostkovyy i yunosheskiy vozrast: problemy stanovleniya lichnosti* [Adolescence and early adulthood: identity formation issues]. Moscow: Mir Publ. (rus).
15. Andreyeva, G. M., Bogomolova, N. N., & Petrovskaya, L. A. (1984). *Sovremennaya zarubezhnaya sotsialnaya psikhologiya. Teksty* [Modern foreign social psychology. Texts]. Moscow (rus).
16. Zlyvkov, V. L., Ball, G. O., Kyrpach, N. B., Kopylov, S. O., Kurhanska, L. O., Lukomska, S. O., Mykhailiuk, L. M., Morozovska, T. D., Homutinnikova, N. N., Fedan, O.V. (2014). *Stanovlennia identychnosti fakhivtsia* [The formation of a specialists identity]. Kirovohrad: Imeks-LTD Publ. (ukr).
17. Test "Kto Ya?" (Kun, M., Makpartlend, T.; Modifikatsiya Rumyantseva T. V.). (2006). In T. V. Rumyantseva, *Psikhologicheskoye konsultirovaniye: diagnostika otnosheniy v pare*, http: //vsetesti.ru.
18. Fetiskin, N. P., Kozlov, V. V., & Manuylov, G. M. (2005). *Sotsialno-psikhologicheskaya diagnostika razvitiya lichnosti i malykh grupp* [Social psychological diagnostics of personality development and small groups]. Moscow (rus).
19. Chorna, L. H. (2014). *Roliova identychnist starshoklasnykiv* [Role identity of senior pupils]. Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
20. Chorna, L. H. (2016). Sotsiometrychnyi status ta rolova vzaiemodiia chleniv maloi hrupy [Sociometric status and role interaction of members of a small group]. *Osobystist v umovakh kryzovykh vyklykiv suchasnosti: Materialy metodolohichnoho seminaru NAPN Ukrainy* [Personality in the context of the crisis challenges of the present: Materials of the methodological seminar of the National Academy of Sciences of Ukraine], http://lib.iitta.gov.ua/704987.
21. Shibutani, T. (1961). *Sotsialnaya psikhologiya* [Society and Personality: An Interactionist Approach to Social Psychology]. Rostov-na-Donu: Feniks Publ. (rus).
22. Shneyder, L. B. (2007). *Lichnostnaya, gendernaya i professionalnaya identichnost: teoriya i metody diagnostiki* [Personality, gender and professional identity: theory and methods of diagnostics]. Moscow (rus).
23. Shtayner, K. (2003). *Stsenarii zhizni liydey. Shkola Erika Berna* [Scripts of peoples lives. Eric Berne]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
24. Erikson, E. H. (1968). *Identichnost: yunost i krisis* [Identity: youth and crisis]. Moscow: Progress Publ. (rus).
25. Demblon, J., & D'Argembeau, A. (2017). Contribution of past and future self-defining event networks to personal identity. *Journal Memory*, 25, 656–665.
26. Lindemann, H. (2014). *Holding and letting go: the social practice of personal identities.* New York: Oxford University Press.
27. Marcia, J. E. (1980). Identity in adolescence. In J. Adelson (Eds.), *Handbook of adolescent psychology* (pp. 109–137). New York: John Wiley.
28. Ricoeur, P. (1992). Oneself as another. *The University of Chicago Press*, 4, 176–189.

Kryvoborodko L. M. Role Interaction as a Factor of Personal Identity Formation in Senior Pupils: the Program of Empirical Study

The program of empirical research is intended to determine the structure of role interaction in the senior pupils' team, the status of each of them and the characteristics of their personal identity, the conditionality of its formation by the features of role interaction. The main hypothesis of the research is formulated: the peculiarities of the role interaction constructing in a small group to which the individual belongs, determine the levels of formation and characteristics of personality's identity – the subjectivity of a person, the awareness of the I-image, the integration of the I-concept in time, integrity and structuring of cognitive, emotional and behavioral components. It is designed the general model of the influence of the senior pupil's role interaction on the formation of his/her personal identity, as well as partial models, detailing the peculiarities of the interaction of group expectations and the individual role I-concept in the process of identity formation: from the diffuse – to the "moratorium" on self-determination or on the formation of borrowed identity, and from these states – to the formed identity. These typical states of youth identity for J. Marsia are considered as the stages of its formation in ontogenesis. Several additional hypotheses of the study are outlined: about the existence of a connection between sociometric status of a pupil in a school class, which is formed on the basis of role interaction, and the level of formation of personal identity; about the influence of the content of the roles performed by the student (positive, negative, dominant, dependent, social or interpersonal, formal or vital), on the peculiarities of the formation of personal identity; about the pupil's ability to resist the pressure of the pupil group in the role interaction process, to coordinate their own role requirements with group expectations as the leading factors in the formation of mature personal identity.

Key words: role, role interaction, early youth, small group, personal identity of senior pupil.

© Кривобородько Л. М.